

*A. A. БОВА,
канд. соціол. наук*

*Andrij A. Bova
Ph.D. in Sociology*

ОЦІНКА РОБОТИ ПОЛІЦІЇ (МІЛІЦІЇ) ТА ГРОМАДСЬКА ДУМКА

Absract. The author describes basic ways to defining an overall performance of Ukrainian police (militia). The statistic data can be added with an indicator of workload on one police officer. Results of sociological research concerning people's trust to police (militia) are being analyzed.

Оцінювання роботи, зокрема підрозділів поліції (міліції), має істотне значення для управлінської діяльності – прийняття рішення стосовно найбільш проблемних з точки зору криміногенної ситуації регіонів, поліпшення ситуації в них, розстановку кадрів, заохочення персоналу тощо. Запровадження порядку оцінки діяльності органів внутрішніх справ України є нагальним завданням сучасної державної політики. Це, зокрема, прямо відзначається в Указі Президента України від 19 липня 2005 р. “Про заходи щодо забезпечення особистої безпеки громадян та протидії злочинності”. Метою статті є окреслення основних підходів до визначення ефективності роботи поліції (міліції), місця громадської думки в системі критеріїв оцінки та аналіз кількісних

даних щодо довіри населення до такого важливого соціального інституту, як поліція (міліція).

Концептуальні підходи до вироблення критеріїв оцінки діяльності поліції (міліції)

У світовій практиці застосовується різна методологія визначення рейтингів, що характеризують ефективність роботи певної особи чи соціальної спільноти. Форми представлення оціночних даних різняться за ступенем формалізації (об'єкт може бути оцінений за шкалою балів, віднесений до певного класу разом з іншими подібними об'єктами або мати суто описову характеристику) і стосуватися як великих територіальних чи ви-

робничих одиниць (країна, регіон, підприємство), так і характеризувати професійні якості особи. Звісно, що загальна оцінка ефективності функціонування організації залежить від роботи кожного її працівника. Проте методики оцінки праці окремих співробітників та підрозділу в цілому неоднакові. Зокрема, індивідуальні оцінки широко практикуються у приватному бізнесі. Вони визначаються Міжнародним стандартом якості, що впроваджується не лише у менеджмент компаній, а й, останнім часом, – у роботу державних установ. На Заході історично комплексному оцінюванню підлягали насамперед певні великі економічні суб'єкти (та навіть країни в цілому): від цього значною мірою залежали котирування акцій компаній на біржі.

Оцінки результативності діяльності можуть бути “твердими” (статистичні дані) та “м'якими” (обстеження громадської думки населення та підприємців, експертні опитування). Іноді ці методики поєднуються – експерти можуть надавати оцінки з урахуванням статистичних показників та якісної інформації (матеріали ЗМІ, наукові публікації і т. ін.). Такого підходу дотримується Фонд „Спадщина” (США) при визначенні індексу економічної свободи, а також Фонд „Дім свободи” (США) у проєкті „Нації на перепутті”.

Важливо наголосити, що окремі складові оцінки, можуть бути включені до більш загальних, комплексних показників, які можливо порівнювати у межах територіальних одиниць [1]. При обчисленні інтегрального рейтингу для поєднання статистичних, „твердих” даних з результатами соціологічних опитувань зазвичай застосовують формулу обчислення середньо-

го балу за попередньо приведеними до одних шкал вихідними показниками (при цьому деяким показникам, виходячи з їх значущості, може бути приписаний ваговий коефіцієнт) або вважають, що вихідні показники відбивають деяку латентну змінну і відповідно застосовують апарат математичного аналізу для визначення цієї змінної. На практиці такі підходи популяризують консалтингові компанії. Серед прикладів можна назвати Індекс конкурентоздатності Світового економічного форуму (Швейцарія), Індекс людського розвитку ООН, Індекс економічної свободи Інституту Фрезера (Канада), Агреговані показники якості державного управління Світового банку (США), Індекс глобалізації А. Т. Кернея (США). В Україні Інститут реформ уже тривалий час користується методикою визначення інвестиційного рейтингу регіонів на підставі узагальнених груп даних, що відображають економічний розвиток регіону, ринкову інфраструктуру, фінансовий сектор та людські ресурси. Постановою Кабінету Міністрів України від 4 лютого 2004 р. № 113 затверджена “Методика визначення комплексної оцінки результатів соціально-економічного розвитку регіонів”, яка передбачає також обчислення одного рейтингу на підставі аналізу економічних, фінансових, виробничих, інноваційних та інших показників. У сфері боротьби зі злочинністю такий підхід застосовують Трансперенсі Інтернешнл (Німеччина) та Світовий банк, визначаючи відповідно індекс сприйняття корупції та агрегований показник контролю корупції.

Іноземним досвідом напрацьовано ряд критеріїв ефективності діяльності поліції. Це насамперед кількісні дані, які характеризують різні аспекти

роботи поліції (учать у проведенні різноманітних операцій, оперативність реагування, розкриття злочинів з урахуванням їх складності тощо), співвідношення витрат на правоохоронний орган з розмірами попередженого і відшкодованого матеріального збитку. Активність поліцейських оцінюється також їхніми керівниками та працівниками, рівними за статусом, за певними критеріями – навички та знання, які необхідні для виконання службових завдань [2].

Комплексна система оцінки діяльності органів внутрішніх справ та окремих підрозділів з 2002 р. запроваджена в Російській Федерації. Українськими науковцями, зокрема, була проведена робота щодо індивідуалізованої оцінки роботи слідчого [3]. Пропоновані вітчизняні методики оцінки підрозділів ОВС у регіональному аспекті наголошують на необхідності врахування середнього навантаження (виконання тих чи інших обов'язків, наприклад розкриття злочинів) на одного працівника певного підрозділу [4]. Кількісні рейтинги, що характеризують роботу окремих служб міліції, після попередньої стандартизації (приведення до шкал однакової розмірності) можуть входити до єдиного узагальнюючого показника з певною вагою (залежно від значущості). Інтерпретація останнього мусить бути максимально коректно.

Слід розрізняти власне характеристики злочинності (для цього використовують зазвичай коефіцієнти, розраховані на 10 тис. населення) та результати діяльності ОВС (коефіцієнти, розраховані на одного працівника міліції). Власне між кількістю зареєстрованих злочинів та кількісним складом міліції (поліції) зафіксований зв'язок – коефіцієнт кореляції Пірсо-

на $r=0,7$ (при обчисленні коефіцієнтів кількість зареєстрованих злочинів та кількість працівників міліції було поділено на кількість населення, що проживає у певному регіоні; статистичні дані за 2003 р.): у промислово розвинутих областях України загалом спостерігається вищий рівень злочинності та відповідно більша штатна чисельність міліції.

На нашу думку, оцінка ефективності ОВС України має виходити з тих завдань, які покладаються на ці органи нормативно-правовими актами. Оцінка має представлятися в аналітичному документі, де, крім основних статистичних показників стану правопорядку, наводилися б індекси навантаження на працівників певного підрозділу (варто зважати й на те, що зростання індексу не завжди можна оцінити позитивно, оскільки надмірне збільшення навантаження на працівника неодмінно впливає на якість виконуваної роботи), результати вивчення якісної інформації про діяльність ОВС (активність за актуальними напрямками роботи у тому чи іншому регіоні, підсумки інспекторських перевірок, реагувань на листи громадян тощо).

Одним із критеріїв ефективності діяльності міліції, на який все частіше звертає увагу керівництво держави та МВС України, може виступати громадська думка [5, с. 7]. Соціологічна наука часто виступає як соціальна технологія, що дає змогу оцінити ситуацію у певній сфері, здійснити моніторинг явища та виробити на цій основі практичні рекомендації щодо вдосконалення діяльності соціальної організації [6]. На державні органи, поліцію, зокрема, покладається низка важливих соціально орієнтованих функцій. Тож логічно, що для перевірки якості ро-

боти правоохоронців в Європі, США та деяких інших країнах світу запровадженні незалежні опитування населення.

Стан злочинності та протидія їй: досвід соціологічних досліджень

Соціологічні дослідження зазвичай спрямовуються на виявлення рівня віктимізації населення (чим доповнюється офіційна статистична звітність, з'ясовується частка латентної злочинності) та визначення соціального рейтингу поліції. Назвемо кілька проектів такого роду обстежень громадської думки.

Міжнародне порівняльне опитування жертв злочинів було здійснено Міжрегіональним інститутом ООН з вивчення злочинності і правосуддя (UNICRI) у 1989 р., 1992–1994 рр., 1996–1997 рр. та 2000 р. [7]. Поряд з UNICRI на Європейському континенті проблема віктимізації в різних її аспектах досліджується Центром ООН з міжнародного запобігання злочинності (UNCICP) та Європейським інститутом ООН із запобігання злочинності та контролю над правопорушниками (HEUNI).

Окрему велику групу міжнародних досліджень становлять опитування громадської думки щодо корупції (проект “Барометр світової корупції” Трансперенсі Інтернешнл). Крім того, ряд досліджень стосується оцінки підприємцями бізнес-клімату, до складових якого входять індикатори ефективності органів юстиції та поліції, протидії злочинності тощо. У цьому контексті можна назвати такі організації, як Світовий банк (“Обстеження ділового середовища у світі”, “Обстеження бізнес-середовища та резуль-

татів роботи підприємств”), Світовий економічний форум (“Звіт про конкурентоспроможність у світі”). Дані таких соціологічних опитувань мають широкий резонанс, слугують важливим індикатором для інвесторів.

Департамент юстиції США (U.S. Department of Justice/Bureau of Justice Statistics), узагальнивши дані національних досліджень віктимізації населення, проведених в Англії (та Уельсі), США, Австралії, Канаді, Нідерландах, Шотландії, Швеції та Швейцарії, надав порівняльну характеристику становища стосовно деяких злочинців [8]. У США Національне віктимологічне дослідження (National Crime Victimization Survey) було вперше проведене у 1972 р. Нині під егідою Департаменту юстиції США здійснюються опитування, спрямовані на отримання інформації про віктимізацію населення в цілому, а також про певні види злочинів та правопорушень. Щорічно близько 76 тис. громадян із 42 тис. домогосподарств виказують свою думку більш ніж 50 актуальних питань, пов'язаних зі злочинністю та системою кримінальної юстиції (дані носять моніторинговий характер, окремі відповіді збираються з 1984 р.).

У Великій Британії “Британське дослідження злочинності” (British Crime Survey) є важливим джерелом інформації про рівень злочинності та ставлення громадськості до злочинів та інших проблем, якими опікується міністерство внутрішніх справ цієї країни. Результати “Британського дослідження злочинності” відіграють важливу роль при інформуванні МВС про стан справ та виробленні ним на цій основі політики попередження злочинності. На підставі опитування в Англії та Уельсі (Шотландія та Північна Ірландія проводять власні

дослідження) вимірюється кількість злочинів, яких зазнало населення в попередньому році. Оскільки жертви злочинних дій з різних причин часто не повідомляють про них, поліція іншим шляхом не може отримати скільки-небудь достовірну інформацію про кількість злочинів. Крім того, під час опитувань ставляться запитання про страх перед злочинністю, про заходи, до яких вдаються респонденти, аби не стати жертвою злочину тощо. Уперше дослідження було проведене в 1982 р., потім здійснювалося один раз на 2–4 роки. Окремо на підставі широкомасштабних віктимологічних опитувань населення МВС Великої Британії публікує спеціалізовані звіти за певними видами злочинів. Польовий етап дослідження збору даних доручається незалежним інститутам.

У містах Австрії та Німеччини поліція виступає ініціатором обстежень громадської думки з питань довіри до правоохоронців, їхнього іміджу тощо [9; 10]. Керівництво польської поліції звертає увагу на результати соціологічних опитувань (загальнодержавних, регіональних, тематичних), що проводяться незалежними дослідницькими організаціями. З урахуванням громадської думки розробляються програми протидії злочинності, вносяться зміни до законодавства тощо. В Російській Федерації низка дослідницьких структур (“Левада-центр”, “Всеросійський центр вивчення громадської думки”) вивчає проблеми віктимізації населення, оцінки ним діяльності міліції (у тому числі і свавілля правоохоронних органів, порушення прав громадян з боку працівників міліції, коректності ставлення до людей) [11].

В Україні соціологічні методи в кримінологічних дослідженнях актив-

но застосовують науково-дослідні заклади системи МВС [12]. Респонденти з України брали участь у проєкті Міжрегіонального Інституту ООН з вивчення злочинності і правосуддя (UNICRI) в 1997-му та 2000 рр. Державний комітет статистики України за підтримки Міжнародної організації праці та ПРООН протягом 2000-го та 2002–2004 рр. здійснював соціально-демографічні обстеження з питань базової захищеності населення. Запитальник включав, зокрема, і ряд запитань щодо віктимізації населення. Так, у межах щорічних всеукраїнських моніторингових опитувань, що проводяться Інститутом соціології Національної академії наук України, респонденти відповідали на запитання стосовно потерпання від різних видів злочинів (крадіжки, пограбування, напади, шахрайства тощо), про задоволеність роботою дільничного міліціонера, довіру до міліції, випадки хуліганства та грабунків у мікрорайоні.

На основі світового та вітчизняного досвіду слід було б запровадити щорічне всеукраїнське опитування щодо оцінки роботи міліції та визначення ступеня віктимізації населення, ефективності впроваджуваних законів та програм. При цьому краще звернутися до послуг спеціалістів, оскільки, аматорські опитування власними силами чи з допомогою волонтерів, як правило, менш достовірні, вони дають дешево, проте ненадійну інформацію.

Рівень довіри до поліції (міліції)

Ряд міжнародних соціологічних проєктів включає в запитальники запитання щодо довіри до поліції. Цей індикатор у загальному вигляді відбиває ставлення населення до даного правоохоронного інституту. Про важливість такого феномену, як довіра, та

його вимірювання свідчить порядок денний Світового економічного форуму у швейцарському Давосі у 2003 р., на якому компанія “Геллап Інтернешнл” (США) презентувала дані обстеження громадської думки. Було опитано близько 36 000 респондентів у 47 країнах світу. Результати соціологічного опитування “Голос народу” (2002 р.) свідчать, що поліції довіряють у світі 57% (6 місце у рейтингу із 17 соціальних інститутів) [13].

У Європі, зокрема, під егідою Євросоюзу реалізовано два проекти – “Євробарометр” (з 1972 р.) – соціологічне опитування близько 1000 респондентів у кожній країні Євросоюзу, яке проводиться двічі на рік, та “Кандидати на вступ до Європи” (з осені 2001 р.), яке здійснюється щорічно з аналогічною вибіркою.

Дані “Євробарометра” протягом останніх двох років свідчать, що найбільшою довірою у жителів Євросоюзу користуються армія та поліція. Зокрема, поліцію підтримує понад 60% респондентів (перше або друге місце за рейтингом з 14 соціальних інститутів) [14]. За результатами „Євробарометра” № 60 найбільшою довірою поліція користується у скандинавських країнах – Фінляндії (88%), Данії (86%), а також у Німеччині (75%) та Австрії (76%) [15]. Далі за рейтингом довіри йдуть Греція (72%), Італія (71%), Швеція (70%), Люксембург (65%), Ірландія (62%), Португалія та Іспанія (по 59%), Нідерланди (58%), Франція (55%), Великобританія (55%) та Бельгія (52%). Дослідження компанії GfK (Німеччина) в квітні і травні 2004 р. стосувалося довіри респондентів до різних професій. Загалом понад 60% населення країн Західної Європи довіряє поліцейському: у Фінляндії – 90%, Швеції та Данії – 85%, Швейцарії – 80%, Німеччині –

78%, Великій Британії – 76%, Італії – 79%, Австрії – 76%, Нідерландах – 74%, Іспанії та Бельгії – 73%, Франції – 63%, Греції – 60%.

Отже, в країнах Європейського союзу населенню притаманна довіра, насамперед, до інститутів безпеки, що забезпечують стабільність у країні (армія і поліція). Довіра населення до поліції у країнах Західної і Північної Європи пояснюється традиційно високою правосвідомістю, результативністю та продуктивністю (адекватністю витратам бюджету) правоохоронців.

Згідно з результатами “Євробарометра” у 13 країнах-кандидатах поліція мала майже у півтора раза меншу довіру (42%), ніж у чинних членах ЄС (65%) [16]. Зокрема, Мальта (70%), Туреччина (69%), Кіпр (58%) Угорщина (54%), Естонія (47%), Болгарія (45%), Польща (43%), Румунія (40%), Словенія (37%), Чехія (35%), Латвія (34%), Словаччина (32%), Литва (31%) [16].

Аналізуючи представлені дані, слід зазначити, що Угорщина помітно вирізняється на фоні інших колишніх країн радянського блоку. Ця країна характеризується значною кількістю осіб, котрі довіряють системі правосуддя, – 47% (по вибірці з 13 країн – 42%). За результатами обстеження Світовим банком бізнес-середовища та результатів роботи підприємств (1999 р.), Угорщина вирізняється з інших посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи низьким рівнем корупції. Лише 7% фірм відчували на собі вплив явища „захоплення держави” – підкупу державних чиновників з метою впливу на процеси формування державними інститутами (парламентом, урядом, центральним банком тощо) законів, указів та рішень. У Болгарії таких фірм вияви-

лося 28%, Румунії – 21%. В Угорщині зафіксовано також невеликий обсяг адміністративної корупції – незаконні виплати приватних компаній з метою забезпечення „скоригованого” застосування чинних норм. Рівень хабарів як відсоток від валового прибутку компанії в Угорщині склав 1,7, Болгарії – 2,1, Румунії 3,2 [17, с. 9]. Слід також зазначити, що збалансована соціально-економічна політика країни обумовлює високі значення індексу людського розвитку в країні, який розраховується ООН. Отже, можна передбачити, що за високою довірою населення Угорщини до поліції стоїть добросовісність політичної еліти, а також європейські стандарти функціонування системи правосуддя.

В Україні рейтингом довіри до соціальних інститутів, зокрема і до міліції, цікавиться низка аналітичних установ, насамперед Інститут соціології Національної академії наук України, компанія „СОЦІС”, Центр “Соціальний моніторинг”, Центр „СОЦІОПОЛІС”. За минулі 10 років (1994–2004 рр.) частка осіб, які тією чи іншою мірою довіряють міліції, становила 10–14% [18]. Опитування “Ставлення громадян України до інституту виборів та наміри стосовно участі у виборах”, яке було здійснено Центром Разумкова (квітень–травень 2004 рр.), засвідчило, що міліція отримала 3,62 бала за шкалою від 0 до 10 (чим краще ставлення – тим вища була оцінка). Можна констатувати деякі ознаки поліпшення ситуації – за даними вивчення громадської думки українських підприємців Міжнародною фінансовою корпорацією у 2000-му та 2002 рр. зменшується кількість осіб, котрі вважають Міністерство внутрішніх справ України перешкодою для бізнесу (більше 20% підприємців

ставляться до цього правоохоронного органу як до перешкоди) [19, с. 23]. За результатами “Опитування керівників компаній”, що їх оприлюднено у “Звіті про конкурентоспроможність у світі” на Світовому економічному форумі в 2004 р., підприємці з України (n=101) оцінили надійність послуг, що надає міліція, у 2,8 бала за 7- бальною шкалою, де “1” – “міліція не може захистити бізнес від криміналітету”, а “7” – “міліція здатна захистити бізнес від криміналітету”. Україна розмістилася між Нігерією та Тринідадом і Тобаго, очоливши нижню десятку рейтингу зі 104 країн [20, с. 537].

Поглиблений статистичний аналіз даних, зібраних Інститутом соціології НАН України, засвідчив, що структура довіри до різних інститутів є багатовимірною [21]. Якщо людина в цілому довіряє органам державної влади, вона довіряє і міліції. Недовірливе ставлення до міліції має і свої історичні корені (асоціація з репресивним органом). Низька оцінка роботи правоохоронних органів є специфічною рисою свідомості респондентів, які жили за умов соціалізму, особливо в республіках колишнього СРСР.

Беззаперечною довірою поліція як організація, що стоїть на захисті правопорядку, користується у населення Європейського Союзу і світу в цілому, помітно меншою – у країнах-кандидатах на вступ до ЄС. За даними вітчизняних репрезентативних опитувань, міліція загалом отримувала низькі оцінки довіри населення.

З огляду на викладене можна зробити такі висновки. Активність поліції (міліції) нині вже отримує кількісно-якісну оцінку у межах всієї країни чи її регіонах. У свою чергу працівник

міліції може оцінюватися індивідуально за кількістю та якістю виконаних завдань, тобто за результатами праці, іншими показниками трудової поведінки. При цьому слід звертати увагу і на статистику, що відбиває діяльність, і, зокрема, на думку керівництва та колег по роботі.

Порядок оцінки діяльності органів внутрішніх справ України у загальному вигляді мав би включати аналіз основних статистичних показників боротьби зі злочинністю, результатів обстежень громадської думки, якісної характеристики стану протидії криміналітету в країні та її регіонах. Система оцінки правоохоронної діяльності має враховувати не лише такий, безумовно важливий, показник, як розкриття злочинів, а й включати навантаження на працівників (а отже і рівень кадрового забезпечення органу), громадську думку про окремі сторони діяльності ОВС. Крім з'ясування ступеня довіри до міліції та інших оцінок її роботи, опитування

населення дає можливість отримати дуже важливу інформацію щодо стану криміногенної ситуації у суспільстві. Йдеться про визначення ступеня віктимізації населення (кількість осіб, які протягом певного періоду, зазвичай останнього року, стали жертвою злочину), задоволеність роботою міліції тощо.

Відповідне опитування може здійснюватися шляхом надсилання поштою спеціальних анкет, чи постановки запитань по телефону, або класичним у соціології методом – відвідування квартир потерпілих і безпосереднього інтерв'ювання. Бажано, щоб проведення таких опитувань покладалося на дослідницькі інституції, які тривалий час займаються цією діяльністю. При цьому головна увага має бути приділена складанню запитань (можливо, з урахуванням аналогічних опитувань, проведених на Заході) та апробації методики й інтерпретації отриманих результатів.

1. *Скаторщикова Е., Цветков В.* Интегральная оценка меры социально-экон. благополучия российских городов: новая методика и результаты ее применения // Российский экономический журнал. – 2001. – № 5–6; *Лебедева А. М.* Уровень благосостояния россиян: сравнительный анализ объективных и субъективных оценок // Вестник Моск. ун-та. Серия 6. Экономика. – 2004. – № 5.
2. Оценка эффективности деятельности правоохранительных органов // Борьба с преступностью за рубежом. – 1998. – № 6.
3. *Пасічник В.Л., Бойко І.В.* Визначення критеріїв оцінки діяльності слідчих і в цілому підрозділів слідчих за системою вагомих показників // Наук. вісник НАВСУ. – 1999. – № 2.
4. *Бойко І.В.* Основні критерії діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ України // Бюлетень МВС України. – 2003. – № 150.

5. Інформація “Іменем закону”. Віктор Ющенко: “Моя мета – створити міліцію, до якої йшла б людина” // Іменем закону. – 2005. – серпень – № 31/5469.
6. *Привалов Ю., Олійник М.* Соціологічний моніторинг в системі оцінки ефективності державної служби // Вісник держ. служби України. – 2001. – № 1.
7. Доклад о развитии человека 2004. Культурная свобода в современном мире : Издано для Программы развития Организации Объединенных Наций (ПРООН) / Дир. и осн. автор Сакико Фукуда-Парр – М.: Весь Мир, 2004.
8. Cross-National Studies in Crime and Justice/Edited by David P. Farrington, Patrick A. Langan, and Michael Tonry. – Washington, D.C.: NCJ, 2004. – September.
9. *Pichler Johannes W., Karim Giese J.* Rechtsakzeptanz: eine empirische Untersuchung zur Rechtskultur aus dem Blickwinkel der Ideen, Werte und Gesinnungen, dargestellt am Beispiel einer österreichischen Demoskopie. – Wien; Köln; Weimar; Bohlau, 1993.
10. Siherheit in Münster 2004. Allgemeine Bürgerbefragung / herausgegeben vom Polizeipräsidium Münster. – Münster: Polizeipräsidium Münster, 2004.
11. *Ильичев Г.* Индекс произвола // Известия. Украина. – 2004. – №141. – 5 авг. – С. 3; Показатели // Моск. новости. – 2004. – № 48. – 17–23 декаб.
12. *Руценко І.П.* Соціологія злочинності / Нац. ун-т внутр. справ. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001.
13. *Gonzalez C., Miller D.* Trust will be the challenge of 2003: Poll reveals a lack of trust in all institutions, including democratic institutions, large companies, NGOs and media across the world. World Economic Forum : Press Release. – Geneva. – 2002. – 8 November.
14. Eurobarometer 59. Public opinion in the European Union. June 2003. First Results. – European Commission, 2003.
15. Eurobarometer 60. Public opinion in the European Union. Autumn 2003. – European Commission, 2004
16. Eurobarometer 2004.1. Public opinion in the acceding and candidate countries. May 2004. First Results. – European Commission, 2004.
17. *Джонс Д., Кауфманн Д., Хелман Д.* Что стоит за «загрязняющей рукой» правительства в переходном периоде // Трансформация. – 2000 (апр.).
18. Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2003; *Бекешкіна І., Погоріла Н.* „Громадська думка населення України – лип. 2004 р.“: Круглий стіл (Ін-т соціології НАН України 23 липня 2004 р.) : Прес-реліз. – К., 2004; Матеріали для засобів масової інформації за результатами опитування громадської думки, проведеного в червні 2004 р. : Прес-реліз. – К.: Центр соціол. та політ. досліджень і технологій „СОЦІОПОЛІС”. – К., 2004.
19. Бізнес-середовище в Україні. – Міжнар. фін. корпорація, 2003.
20. Global Competitiveness Report 2004-2005 / М.Е Porter, К. Shvab, Х. Sala-I-Martin, А. Lopez-Claros. –N.Y., 2004. – October.
21. *Бова А.А.* Проблема довіри населення України до міліції (соціологічний аналіз) // Молода нація. Альм. – 1999. – Вип. 6.

Подано до друку 07.09.2005 р.